

Від сизих в тумані Забар і далі-далі, через Балту, а з Балти ще кудись, не знаю куди, та звідти знову на Балту, над її вкляклими в осінь тополями, понад базаром, з Гайворона і на Велику Мечетню пролітав увечері журавлиний ключ. Знизу йому, від полів, ще дихало літо, а зверху на крила, з близьких пірчастих хмар, порипувала зима.

Соняшники стояли німі і старі, наче їх, молодих, цього літа ніколи і не було. З води пахло кіньми, і в їхніх конячих загуслих слідах де-не-де одинокою білою несміливою цяткою доцвітав болотяний білець.

Чорна роззорена земля лежала на спині і мовчала. Рябою латкою по ній скакала сорока, ніби комусь на згадку.

Я приїхав на могили батьків і йшов попід скелями над водою у глоді та будяках овечими стежками, переступав з однієї на другу і дивився, де вони, ці овечі стежки, мають скінчитися.

Стежки дійшли до сірих кучугур вже вибраного гранітного кар'єру і там, перед кігтистими, наче залізними, куцями шипшини, обірвалися. Над кар'єром і над шипшинами в степ на бетонних стовпах з поржавілими люльками для граніту стояла покинута підвісна дорога. Це літо було дощове, в люльках поназбиралося води, і в них, над степом, стали жити дикі качки. В люльках качки повиводили дітей, позаносили туди ще з весни на лапках ікру і розвели рибу. Так, маючи власні харчі і воду, качки за стінками люльок ховалися від мисливців та їхніх собак, що дрібно гавкали на землі і проклинали своє собаче безкриле життя. Качки принишкло перемовлялися між собою, ловили з дітьми над мисливцями рибу і заанимали м'якою дощовою водою. Мисливці, як тепер я, задирали вгору голови, тяжко курили та безсило бабахкали з рушниць по броньованих днищах люльок, та дріб відскакував і падав до них назад, збиваючи їм з сигарет під ноги попіл.

Будяки вже не пахли, хоча по їхніх колись медових малинових головах ще човгали золотавими животиками якісь куцокрилі мушки — не то бджоли, не то оси, але і не оси, і не бджоли. Збоку від скелі, під кущ присадкуватої шипшини, внуливши голову, вискочив і пробіг ховрашок, побіг-побіг і під червоними, аж паче відполірованими, ягодами добіг до нірки, став на задні лапки, не зводячи з мене смолисті перелякані очі. В зубах ховрашок тримав висохлий колосочок пирію, і боки у ховрашка то западали, то здіймалися, видно, добре чимчикував згори поміж скелями з поля з тим колосочком на зиму, раз по раз поглядаючи на небо, де яструб, і на кущі, де лисиця.

Тепер він удома, біля нірки, тільки що гульк — і там! Тепер можна собі дати і подивитися на цього звіра, що, як і він, ховрашок, сірий, в сірому плащі, з сірою головою, стоїть на овечій стежці і мовчить. Хоч би свиснув, як він, ховрашок. Чи є де у нього нора, чи, може, в нього нема і пори?..

Срібне, з бабиного літа, павутиння намоталося на колосок і на ховрашині вуса, і він посмикував тими своїми вусиками, наче сердився.

Стежачи одним оком за ховрашком, я глянув на той бік річки, де від села прижовклим низьким беріжком до своєї припнутої біля води мами щодуху бігло вже доросле осіннє теля: буряки і бурякова на висівках гичка, чи макух з тертими кабаками на тертці — то одне, ніхто нічого не каже, і вони добрі, може, найдобріші, та молоко!.. Щаслива мати, побачивши ще здалеку свою, за весну і літо вже вищу за неї, балухату дитину, ніжно мукнула, і з її дійок само закрапало молоко. Воно ж, дурне, як тільки добігло до мами, ніяк не могло підсунути свою морду під її вим'я, лише тицялось їй у бік, аж та мало не падала. Коли ж нарешті до нього дійшло, що треба стати на траву, на коліна і зробитися нижчим,— тоді воно так і зробило. Зробило і жадібними лагідними губами припало до маминої солодкої дійки. Коли це з очерету, покинувши вудку, виліз на дерев'яній нозі закашляний дідок з дрином в руках, поволеньки докульгав до них і мовчки, видно, не вперше, став хрестити малого по горбі.

Я помітив, що з кожним гейканням палиці по теляті мій ховрашок по цей бік води мимоволі здригався і собі, і його вусик над колоском рвав павутинку.

Та ось теля відірвалось від дійки, послухало на собі палицю ще раз, потім підковзнуло під маминим животом на той бік, скочило на молоді ноги і, радісно облизуючись, дременуло за очерет.

Ховрашок кинув колосок у нірку і сухо свиснув. В цю мить згори, від невидимого за кущами і скелями поля, щось загрозливо зашурхотіло, і я побачив, як, приминаючи ріденьку дику гвоздику та молочай, набираючи швидкість, мілким дощовим ярком, минаючи кущі і скелі, на мене котиться, аж підскакує, щось кругле і жовте. Ховрашком ніби вистрілило головою в нору, від нього залишився лише свист. Я відскочив убік, як оте кругле і жовте ударилося біля мене об камінь і розлетілося на друзки... Тихо, повільно і тепло запахло динею, та не просто динею, а динею-дубівкою, отою, що солодша за персик, кутю і мед, і за все на світі, разом узяті. Кілька її плоскепських продовгуватих зерняток прилипло мені до щоки, і я подумав: тепер ховрашок наносить собі ще й зерняток з дині, гляди посадить на той рік у норі баштан, ото буде пахнути йому та його дітям! Та не встиг я так собі й подумати, як друга диня, більша та ще жовтіша, прошмиготіла проз мене згори і, оббігаючи каміння, шипшину і будяки, важко прокотилася по долину й люто шубовснула в річку! Заскочена нею зненацька, срібними тремтячими вогниками скинулася на тому місці дрібненька плотвичка, і знову все стало тихо...

Довго диню не було видно з води, може, врилася у намул і застряла? Та ні, ось вона дихнула на дні — з-під води вискочили дрібненькі срібні бульбашки — і спливла, показала себе над водою до половини, ясна, вмигана, не репнута і ціленька. Звідки не візьмись, на неї відразу ж сів білий метелик, понюхав її і, задоволений, склав крильця. Так вони вдвох, метелик і диня, ледь погойдуючись на течії, попливли собі в притуманений вечоровий водяний низ. За ними, хвостиками догори, на воді з'явилася черідка осокових листків — несло їх здалеку, видно, десь уверх по річці було село, і в тім селі над водою ріс осокір...

Мені стало цікаво: хто ж це все-таки жбурляється з поля динями? Ведмедів, щоб кидалися динями, у наших степах ще наче немає. Може, який би і схотів перебратися до нас із Сибіру — так далеко, та й машин на дорогах тьма, та й лісків у нас клаптями де-не-де, а ховатися ведмедеві у виноградниках та по лісосмугах — ганьба. Хіба що в краєзнавчому музеї у Первомайську — так там ведмедеві буде тісно, та й навіщо йому ото пертися аж із Сибіру, перепливати Лену, Єнісей, Волгу, Дон і Дніпро, щоб кинути по ховрашкові динькою, а потім знайти собі щастя в краєзнавчому музеї? Нема ведмедеві у цьому геть ніякого смислу. Тоді хто? Кабани? Кабанів у степах трохи є, але нащо кабанові шпурляти рилом пахучу диню, коли він сам би схрумав її, раз уже прийшов на баштані Горобці? Горобець, щоб кинути динею — так він її не підніме зроду, та й навіщо йому, горобцеві, взагалі кидатися динями, що він — баскетболіст? Тоді хто це там?

Я вирішив перевірити і, хапаючись руками де за ліщину, де за молоді гілочки сьогорішнього глоду, подерся нагору. З рожевих скель крізь голубі лишайники масними іржавими плямами проступала не то вода, не то якась наче нафта, і напівсонні, неповороткі ящірки байдуже дивилися з кам'яних щілин жовтими, динявими, нерухомими очима. На розкиданих гранітних уламках між пір'ям розпотрошеного кібчиком дикого голуба печально доживали своє літнє життя бліді кущики заячої капусти, сумно підсихав молочай, досихав і чебрець, лиш один коров'як гордо і вперто стирчав із скелі своїм сірим списом у синє небо і з усієї сили на самісінькому вершку цвів єдиною і останньою цієї пори жовто-прозорою квіткою... А щоб ти був скис!..

Та ось і воно, поле. Не встиг я до пуття його роздивитися, як в лице ударило натужне, задихане, аж засапане, гудіння ос. Я знав, що осі люблять кавуни ще тоді, коли їх самих нема і на світі: в кам'яних чи глиняних нірках, в біленьких м'яких яєчках осенята вже марять кавунами, не можуть ніяк діждатися тієї години, коли вискочать з гнізд і полетять на баштан!

Я зупинився і прислухався: з баштану, з його потоптаних бур'янів у зурмінні, бринінні, дзижчанні осячих крил чулося ще якесь цямкання, жування і шамкотіння. На якусь мить воно затихало, та знову народжувалось, накочувалося на мене темними, недобрими хвилями, наче по баштані під бур'янами пересувалася якась маленька швидкокрила орда. Та не орда — то оси гризли кавуни... Лисиця, що так само змалечку марить кавунами, вгризти його, круглого, приміром, не може, а шукав вже репнутого чи розбитого. Тоді ж, як оси усім своїм кодлом накидаються і прогризають кавунову шкіру з ходу і з бойовою на крилах піснею вгризаються в нього — тільки держи! Своїми залізними щелепами оси гризуть, як крокодили. Буває, в кавуні вони і ночують — лягають на зернятах спати, щоб вдосвіта, коли ще ні світ ні зоря, все починати спочатку... Якось розповідав мені один сторож: вночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, баче: лежить надгризений кавун.

Лисиця — до нього і з розгону в ту дірку свій писок тільки — тиць! А там ще звечора ночували оси. Вона ж прямо тобі тим писком в оси!.. Ото було плачу! І плачу, і крику, і зойку...

І хоча баштан вже був звезений, та оси — на те вони й оси! — знаходили на ньому все, що їм було треба, бо на зібраному баштані, як пошукати та придивитися, ще десь під пирієм чи щиром, під лободою, осотом ховаються кавунчики і кавунці: тріснуті, репнуті і так об коліно надбиті, а то й проглянуті та недобачені, кривобо-ченькі, що за ними ніхто не схотів і згинатися, та всі, як один, ніби натоптані пурпуровим солодющим жаром: лише лизни чи вкуси якого, як душа твоя від щастя зомліє і тобі вже ніколи і нічого не захочеться, окрім цього маленького переспілого не підібраного людьми кавунчика! А якщо пильно, не поспішаючи, пошукати в найвищих і найгустіших бур'янах, скажімо, у тому ж буркуні чи в мушійці, то можна надибати на такого кавуняру, що годі й підняти!.. Ось він лежить в темній товстостеблій мушійці, що своїми коричневими качалочками чіпляється і пристає до штанів,— через те, мабуть, його тут ніхто і не вгледів! — важко лежить рябий ле-жацюра на землі, аж прогнув її під собою, заховався, принишк, не говорить і, наче в тумані, у сизому інеї наче, замаскувався під власним листком... Та листка

йому стачило лиш прикрити хвостика, а самому — куди? Куди там сховаєшся сам, коли тебе було видно за кілометр ще з літа, а зараз вже осінь? Коли б не густа та висока мушійка, лежав би ти, голубе, вже десь на столі у дядька, а то й летів би кудись аж за полярне коло в гості до альбатросів!..

А що ж дині? Диням стало тісно на баштані, і вони своїм гудинням повилізали на горбисту до ріки цілину, там доспіли і, переспілі, зривалися стрімголов і котилися поміж скелями вниз, у воду...

...З фронту від батька прийшла посилка. Всі ці роки від нього не було чути ні слова, та й куди його нам писати, коли ми під фашистами, а батько десь проти них воює.

Сьогодні вже третій тиждень, як ми вільні, як нас звільнили, і ось — посилка! Мати взяла її на руки, подивилася на фанерний бік, де хімічним олівцем батьковою рукою було написано наше прізвище, притулилася головою до печі і сказала:

— Ой...

— А я вам, Зіно, що я вам говорила? — засьорбала носом тітка Варецька.— Що я вам говорила: живий він чи не живий?..

У посилці було дві банки тушонки, грудка білого, аж голубого, цукру, брусок чорного мила і... ковзани! Не ті дерев'яні, що ми їх робили самі і знизу обгинали дротом, а блискучі, з закрученими догори носами, всі із суцільного заліза і якраз на мою ногу!

— Тато, тато, тато! Живий наш тато! — зататали мої менші брат і сестра.

— Не кричіть. Щоб я цього крику більше не чула,— тихо сказала мати і глянула у вікно на спалені, як і наша, людські хати, на невисокі, наче могили, осілі під водою землянки.

Брат і сестра замовкли, і, угнувши голови, ми потихеньку вишептались із хати.

На подвір'ї я блиснув ковзанами на весь куток, і незабаром, стрибаючи через калюжі, до нашого сарая мчали мої кореші.

Вітька Осадчий, а по-вуличному Блоха, бо вмів на руках ходити, побачивши в моїх руках ковзани, роззявив рота і навіть понюхав їх...

Не довго думаючи, ми сіли кріпити ковзани до моїх дерев'яних, виструганих з верби, черевиків. Але, чи дерев'яна подошва на черевиках була пощерблена і дерка, чи кріплення нікудишнє, ковзани до черевиків не приставали. Ми вже і так, ми вже і сяк, що ми лише не робили! Прикручували їх і кабелем, ув'язували на цурках мотузками, виходило одне: лише стану на них — вони хи-литав'ються на підметці, кособочаться і лягають на бік, на землю.

А час пік, припікав, не те слово, бо з нашої річки,— через дорогу внизу під городами,— з-під її набухлого блідо-синього льоду вже щось глухо гуло, погримлювало і здригалось, і по всьому було видно і чути, що вона, наша річка, ось-ось, з хвилини на хвилину мав скреснути!.. В мене затремтіли руки, а тут ще під носом зависла краплина, я замотав головою, краплина не падала, Вітька-Блоха нестерпно довго розв'язував зубами на мотузці гудза, кабель при натяжці рвався — я аж упрів!..

— Біжіть гляньте! — вкотре пересохлими губами казав я братові і сестрі, і вони бігли, а знадвору вже солодко пахло гноєм, і мені з дверей було добре видно, як синім димком, навпроти, парував пригірок, як попід сараєм, крадучись, лапа в лапу, як вовк, ступав мокрий задрипаний кіт, і струмки, один з-поперед одного, з городу, саду і поля, хоча вже снігу й

не було,— і звідкіля вони лиш беруться! — каламутними дзюрками по розгаслій лискучій землі наввипередки летіли до річки. Яром гуло, яром шуміла вода, прибувало її у криниці, вода в погребі, в діжках, у ночвах, в собачій буді, вода в стінах нашої хати, понабрякали й не зачиняються двері, вода в потемнілій вишневій корі, вода в горобцях — от уже накупалися і понапивалися від пуза!

— А може, прикрутимо до моїх? — запропонував Мишко Варецький, а по-нашому, Пуп, бо в нього справді на животі був не пуп, а пупище.— Може, прикрутимо до моїх чунь, вони м'якенькі.

— Забери свою ногу! — сказав я Пупові і заходився сплітати кабель з мотузкою удвоє: може, так, може, тепер прикрутяться? — Ти що, хочеш на них і поковзатися першим?

Пуп надув щоки. Його батько там, де й мій, та посилки з ковзанами не прислав.

На порозі закашляли задихані, забрьохані, чорні, як чорти, брат і сестра.

— Стоїть! Лиш посиніла! — вигукнула сестра і рукавом витерла золоті від сонця під носом шмарклі. Сестрині в чуньках ноги гнулися, і вона шукала в сараї місця, де б його присісти. Бо хоча сестрі йшов уже четвертий рік, та ходити як слід вона не вміла: всі свої перші кроки сестра просиділа на печі і лиш тепер, коли вигнали фашистів, вона вийшла надвір і вчилася ходити по землі, як люди.

— Стоїть? — перепитав я.

— Стоїть! Тільки наче згорбилася! — Замурзана сестра сяяла і не зводила з ковзанів очей.

Раптом з ріки, ніби ножем, щось когось пропороло, хряснуло і зарипіло... Прорипіло, продерлося, продаленіло і так само стихло, як і почалося... Як був зігнутий над ковзанами, я так і заляк. Руки мої, як і мої черевики, зробилися дерев'яні, і все навколо примерло, лише по дверях перед моїми очима плутаною спокійною ниткою стікала зі стріхи вода, і в кутку, на запиленій павутині, мляво погойдувався павучок... Та я знав, відчував, що тиша ця ненадовго, що варто буде в річку долити лишній ополоник води, як... І справді, як тільки я так подумав — з річки щось люто хльоснуло, хльоснуло, наче сухим батогом, широко, навідліг, аж береги ніби вщулились і попригинались, клацнуло десь, наче зубами, а потім тихо, ніби вві сні, жалібно, слізно заскімлило... заскімлило, ніби вітер у соломину, або, як ото буває, коли горить хата, то поскім-лює хтось наче з полум'я, тонюсінько проситься жити, домовинок чи мишка, пищить, і скімлить, і не хоче віддавати богові душу...

Я підняв голову: невже пішла, невже — все, бо від того річчи-ного дикого похльосту як був з піднятою над калюжею лапою, так і завмер задрипаний кіт, і горобці як летіли — так і повисли в повітрі простертими мокрими крильцями, балакучі струмки і ті зупинилися й перестали говорити.

Блоха і Пуп дивились на мене, а я — на них. Наші вуха зтон-шали і витягнулись: хльосне іще чи не хльосне? Бо якщо разок іще хльосне — тоді, а ми це знали,— капут. Тоді вже ніяка сила, ніякі танки, ніякі найкрикливіші команди не зупинять нашої річки: дихне — і пішло! Мости і кладки, човни і села, люди і звірі, живе, неживе — тремтять і тікайте хто куди зможе, хто куди знає, бо я пішла, я несу свою кригу!..

Ми вслухалися.

На сестриних щоках підсихала грязючка, обплутані кабелем і мотузяччям блищали ковзани, а з річки було тихо... Тихо, бо тихо, тихесенько скраєчку калюжі на грудочку поставив лапу спочатку кіт, за ним, дивлячись на ріку з неба, ожили крилами горобці, поволеньки розганяючись, задзюркотіли струмки, і нам відлягло від серця...

— Не пішла... — пошепки видихнув Пуп.— Вона думає...

— Отож і є, що вона думає. А якщо надумає, то нам буде пізно! А поки не пізно,— я роззувся, заштовхав п'ятами черевики під табуретку і витягнув перед Блохою і Пупом босі ноги.— Поки не пізно, прикручуйте ковзани на босу!

— Та ти що, Микитко, здурів? — (Микитка, або Лис Микитка — це моє друге, вуличне ім'я.) — Ти, Микитко, завжди щось таке як зморозиш...

— Беріть, не гайтеся і в'яжіть, лише не кабелем, бо кабель буде різати. Прив'язуйте мотузками. Ну, кому я кажу?

Блоха і Пуп кинулися до моїх ніг, і ковзани до них як прилипли! Наче вони народилися для моїх босих ніг, а мої босі ноги — для них.

За хвилину я вже стояв у сараї на ковзанах, на голову вищий від усіх, а моєї сестри — то взагалі при підлозі не було й видно.

— Микитко,— звідкілясь знизу світила очима сестра,— і я з тобою на річку пішов,— (сестра росла з нами, з хлопцями, і говорила, як і ми: пішов, став, узяв, приніс...) — і я став на ковзани.

— І ти зі мною пішов, і ти зі мною став,— сказав я сестрі, набрав у рот побільше повітря і — переступив через поріг на подвір'я. Та лиш переступив і став, як ковзани вгрузли в розгаслу землю по самі мої босі ноги, по саме моє жовте румунське галіфе...

Такого я не передбачав. Що-що, але коли ти вже на ковзанах, і річка з льодом лежить внизу перед очима, і ось-ось має скреснути ще раз і назавжди, на все літо, а ти стоїш перед нею ні туди й ні сюди — це вже щось не те, такого не може бути!

Я глянув на Блоху і Пупа: чи скажуть, чи порадять що вони? Та Блоха і Пуп стояли, як пеньки, злякано мовчали брат і сестра, лиш один весняний з річки вітерець грався в кишенях мого галіфе.

— Беріть мене! — сказав я Блосі і Пупу.— Ти, Пупе, бери мене під пахви, а ти, Блоха, ставай між ноги і — гайда! Гайда бігом, бо інакше пропали!

Мишко-Пуп ще змалечку вже був готовим дядьком. І плечі, і очі, і походка — все в нього було як у справжнього дядька: сильне, впевнене і спокійне. Дивлячись на цього свого корешка, я вже знав, що коли Мишко виросте, то він таким і буде, хіба що, може, полисів чи заведе вуса. Мишко дядьком родився, дядьком і помре.

Він легко підхопив мене під пахви, а Блоха взяв мої ноги собі на плечі. І ось на Пупових руках і на Блошиних плечах, в залізних, блискучих на білу, ще не загорілу зимову ногу ковзанах, у жовтому румунському галіфе я пливу на лід до річки. Землі під собою не бачу, і тому мені здається, що хлопці несуть мене занадто повільно.

— Скільки ви будете нести? Чому так довго?

— Так слизько ж! — хрипить мені в потилицю Пуп.— У мене ж то в чунях очей нема, і я нічого не бачу!..

— Вже, вже, скоро вже,— спереду від ковзанів чмакає чунями Блоха і, чую, чомусь плюється...

А наді мною розлогими повільними колами, високо-високо, одна за одною, строго по порядку, ковзаються, наче на ковзанах, по синьому небі чорні весільні ворони.

— Ну, що там? — кричу я хлопцям.— Довго ви ще будете мною гецати?

— Вже, вже, скоро вже, ось, осьдечки, ось і прийшли,— чухає чунями Блоха і нарешті опускає мене з ковзанами на лід.—
Доплентались... хух...

Та не встиг я стати на лід, як переді мною раптом все заревло, все задвигтіло, закришилось і стало цапа і посунуло мене з ковзанами назад, на берег... Блоха і Пуп, підхопивши мою сестру, брат,— всі кинулись притьма тікати очеретом під гору: Пуп загубив чуню, повернувся, підняв, сестра заревла, він тою чунею з переляку став затуляти їй рота, Блоха вискочив на вишню, брат поліз на іншу, а мене з шурхотом сунуло на берег. Я вже стояв не на льоду, а на сухопутній його крижині! Зійти з крижини і бігти разом з усіма я побоявся, бо застряну ковзанами в землі, загрузну і — що тоді? Краще вже я буду сунутись, а там що буде, те й буде!

Крижина винесла мене аж під вишняк, уперлась у вишню, сунулася б, гаряча, й далі, та вже не могла — стомилась і стала.

— Ну, як? — спитав з вишні Блоха.

— Та ніяк! —весело відповів я.— Лише в ноги змерз! Ти, Вітько, давай злазь і біжи у сарай, принеси мені черевики, та будем у березі рибу руками ловить! Тепер вона вся під берегом! Бігом!

Блоха сплигнув з вишні і почесав під гору.

А річка давила з усіх сил: крижини валили більші і менші, та валили й такі, що можна було на них ще й поковзатися, та до них не дістанеш — вони пливли серединою.

На ріку накинулися ворони й сороки. Зголоднілі за зиму, з бойовим невтолимим карканням і скрекотінням вони роздзьобували річку на очах: де яка здохла собака пливла на крижині, де яка ще жива, викинута водою на крижину, рибинка, вмерзла у лід блискуча бляшка — ворони й

сороки хапали все. Одна сорока посередині річки знайшла на крижині дзвоника і з тим дзвоником, обдзвонюючи береги, так і літала, а за нею, луплячи її крильми, ганялися родичі. Якась ворона літала з ложкою. Та ця була за сороку спритніша: як тільки, щоб відібрати, на неї налітали інші ворони, вона тією ложкою била їх по дзьобах. Крик і гам стояв несусвітний!

І чого лиш ріка не несла на своїй кризі! По крижинах можна було вгадати, що там, десь у верхів'ї, в невідомих мені берегах і степах, живуть невідомі села і люди: на крижині, припушена жовтою соломкою, пливла утоптана стежка. Така ж точнісінька, як і та, якою я ходив на Різдво до баби колядувати. Лиш та моя стежка уже спливла, а ця, з невідомого мені краю, її доганяє... А на тій он горбатій голубій крижині, ближче до мене, з чорною, наче із сажі, вороною пливе рожева пляма від буряка — хтось, видно, йшов уночі з бутлем червоного квасу з буряка, посковзнувся і впав: бутля розбив, і пляма тепер пливе — не так шкода того квасу, як бутля, бо де ти тепер його візьмеш, чи хто тобі його позиче? Тепер ця рожева бурякова пляма мандрує на голубій крижині, і чорна ворона довбає її дзьобом... Умерзлий в крижину човен з обірваним цепом пливе: цього разу пливе не сам, а, як пан, на крижині. Пропав човен. Затре його крига. Теж мені — господар! Не міг витягнути на зиму човна подалі від ріки, де вище, щоб його не забрала повінь. Та хто його знає, може, у того човна тепер і господаря нема, може, господар його зараз там, де і мій батько?..

Раптом угорі по ріці якраз посередині, на могутній білій крижині з'явилося щось чорне і страшне. Я придивлявся-придивлявся і ніяк не міг розібрати: чи то копиця чорного торішнього бур'яну, чи чорна обгоріла з погребя погребня, чи що?.. Коли ж воно підпливло ближче — я побачив: ніяка це не копиця і не погребня. На крижині пливла відірвана з фашистського танка башта. Вона просувалась повільно, і її чорна пащекувата гармата дивилася якраз у мій бік, прямо на мене. Сестра і брат, а з ними й Пуп, не второпавши, що це вже лиш мертва, відірвана з танку башта, кинулися тікати.

— Німці, німці ідуть! — кричала сестра і захлиналася ревом.— Мамо!..

На башті чистили пера ситі, вдоволені ворони, і з її пливучої висоти споглядали наше сіре, в хатах і землянках, село. Деякі із ворон, ніби щось згадавши, нехотячи, некваплячись, обпираючись на крила, вскакували у відкритий люк і там у башті щось робили, бо їх звідти довго не було видно... Башта допливла, порівнялася зі мною, і я, стріляний горобець, під чорним дулом її гармати мимоволі пригнувся, зігнувся і відчув, як у роті зсохся язик... Та не довго тій башті лишалось дивитись на мене: крижина під нею раптом розкололася, ворони важко з неї злетіли, і башта пішла на дно. Лише булькнуло. І булька була велика.

Я оглянувся: згори, зашпортовуючись у вишняку, з моїми черевиками біг Вітька, а в спину йому долітав голос його матері:

— Вітько, розтуди-перетуди твого Гітлера, куди тебе знову несе?!

— А,— відмахувався на ходу від материних слів Вітька, ловив очима розбуджену річку і, захиляючись від щастя, кричав:

— А може, ще того, як його, може, ми ще й карася упіймаємо!.. Та тільки-но Блоха сказав про карася, як його щось зупинило:

— Микитко, глянь, глянь, подивися — хто то?

— Де? — спитав я, і вслід за його очима глянув на річку: за миршавеньким очеретом, неподалік від берега на крижині пливло лисенятко. Ребристе, змучене, синє, воно, як могло, лапками і зубами відбивалося з напосідаючих зверху на нього сорок і ворон, і одиноких сил у нього лишалося жменька. Якась ворона ухитрилася вхопити його за вухо, підняла і понесла над крижинами на той протилежний берег, та лисенятко вивернуло мордочку догори і вкусило ворону за лапу. Ворона від болю крикнула, і воно, як ганчірка, теліпаючись у повітрі, упало на річку, на крижину знову...

Ковзани на моїх ногах розв'язались самі.

— Стережи ковзани! — крпкнув я Блосі.

Скидати галіфе вже не було коли, і я, як був, босий і в тому ж своєму трофейному жовтому парадному румунському, єдиному моєму галіфе, перескакуючи з крижини на крижину, погойдуючи, щоб не впасти, руками, поплигав до лисеняти. Крига під ногам була хоч і стара, та тверда і товста, навіть не притоплювалась, і коли я добрався до лисенятка і став на його крижину, воно, пів-вухе, жалібно дзявкнуло і почало плакати... Я вже знав, що плачуть коні і корови, надивився, слава богу, на них, ще як вступали і як тікали фашисти, але щоб плакали лисиці — такого я ще не знав. Слізки у лисенятка були дрібненькі і наче сухі, як просяне зернятко, дрібненькі, ну, то й що з того? Сльози, які б вони не були, великі чи малі, сльози є сльози... Я підхопив його на руки.

— Лиш не кусайся, дурне, я тебе дзьобати не буду,— сказав я лисеняті і заховав під сорочку, за пазуху. Воно ж, аби тобі хоч що, наче так воно і мусило бути — відразу аж принишло в пазусі, наче у себе в норі, лише гаряче дихало, наче у його пискові хто розіклав вогонь. Я вже було заніс одну ногу на ближню від мене крижину, як ріка вмить наперла, і ця наша з лисенятком крижина стала бити і кришити на кашу крижини навколо себе. Я кинувся на той бік своєї крижини, щоб уже з її того боку перебиратися на той берег, але й там у воді кипіло крижане кришиво та й з усіх боків — і зліва і справа, зверху ріки і знизу — мене обступило кришиво звідусіль.

— Нічого-нічого,— втішав я себе й лисенятко,— це ненадовго, зараз вода трохи спаде, крижини одна до одної підіб'ються, і ми помаленьку, нога за ногою, обережненько, потихесеньку доберемось до берега...

Та річка і не думала попускати, вона ще дужче наперла водою зверху, і на нас згори налетіла ще більша від нашої чорно-бура крижина, врізалася з розгону, з розгону підпірнула під нашу і вже знизу, з води,

розколола навпіл. Але й на половинці ще можна було триматися, бігаючи з одного краю на інший: побіжиш на один край, трішки постоїш, поки він почне притоплятися, біжиш на другий. Притопиться цей, біжиш на той, де був. І знову назад... А хоч би тобі який кущ чи деревина, щоб зачепитися і ухватитись руками!.. Кущі і дерева, правда, були, та стояли вони далеко по берегах, і сподіватися на них можна було хіба що вві сні. Нас невблаганно тягнуло униз по течії. А внизу громадилася ГЕС і гребля. Налітаючи на греблю, крига ставала сторчма і сторчма зривалась у вируюче водяне провалля... З драбинами і вірьовками берегами вже бігли люди і щось кричали. Криків я не чув, я їх лише вгадував по тому, як вони розмахували руками... Але що ті крики, коли все навколо реве і тріщить, і як ти будеш добиратися рятувати того хлопчика, що стоїть посеред ріки на крижині і наближається до греблі?..

Гребля наближалася. А з нею наближався і несамовитий гуркіт падаючих в провалля крижин...

Я виробив план: коли буду падати, а крижина буде обов'язково падати сторчма, руба, ребром, я перебіжу на той її бік, вхоплюся за те її верхнє ребро, що буде згори, і на тім її верхнім ребрі полечу вниз. Падаючи ребром, крижина не розіб'ється, бреше, вціліє, а там уже по той бік греблі якось впливу!.. Може, якусь гулю на лоба і посаджу, та впливу...

Чим ближче ставало до греблі, тим більше людей чорніло по берегах, і моє в пазусі лисенятко стало непокоїтися, колючими своїми зубками воно навіть почало мене покусувати, а через якусь мить і кусати добряче.

— Ти що, ти що? — казав я йому. — Не бійся, чого ти боїшся? Крижина полетить нижнім ребром, а ми з тобою будемо на верхньому... Головне — не боятися, ще не таке бувало...

Та до лисенятка мої слова, мабуть, не дійшли, ревище греблі залізло йому у вушка, і воно гризонуло мене за горло. Від несподіванки я ойкнув і

випустив його на крижину. Лисенятко, не роздумуючи, кинулося в річкове коричневе місиво, і більше його я не бачив...

А ті, хто бачив з берегів мене, ті вже не кричали і не розмахували руками. Вони стояли далекими від мене чорненькими стовпчиками і дивилися, як я допливаю до греблі... Я перейшов на той верхній від річки край своєї крижини і приготувався: нижнім своїм ребром вона полетить вниз, а я буду на верхньому... До греблі вже можна було докинути грудкою, як з річкою щось зробилося: наче якісь невидимі якорі загуркотіли по її дні і, здіймаючи водяний пил, б'ючи і ламаючи одна одну, крижини, штовхаючись боками, стали йти повільніше і смирніше, далі, далі і... і зупинилися, стали. А з ними зупинилася і моя. Моя зупинилася біля самісінької греблі, одним своїм, тим нижнім краєм навіть перевисла вже над кипучим проваллям, та все-таки зупинилася... Я глянув на свої порізані об кригу ноги і подумав: оце мати за такі ноги дасть лупки!.. І ще подумав: якби мені тепер тихенько перейти із оцієї своєї крижини на сусідню, а з тієї ще на сусідню, а з сусідньої на сусідні, а там від сусідніх до сусідніх, а там вже побачимо.

Мати прийшла з колгоспу, поставила в сінях лопату і спитала:

— Хто там сьогодні у річці топився, ти не чув?

— Коли? Де? Не чув...

— Збирайся. Підеш зі мною у Голованівськ. Весна, а садити ніщо... може, ми там виміняємо де картоплі...

Вікна бралися синім. До Голованівська було тридцять кілометрів, я це знав, бо рік чи два тому в одного нашого діда з села цигани чи хто вкрали коня. Дід вхопив вила і погнався по селах у степ. Не було його щось із тиждень, а коли приплуганився, то сказав:

— Був аж в самому Голованівську. Тридцять верст туди, тридцять назад, а коня нема... — сказав, заплакав і знову щез із села, що з тих пір того діда ніхто й не бачив.

— Мамо, то вже збиратися, підемо на ніч, чи як?

— На ніч,— сказала мати,— бо голова дав мені лише день... Взавтра маємо бути вдома...

Люди говорили, що в тому Голованівську є навіть ліс і навіть базар. Базар — базаром, а мені — ліс. Ліс це що? Це дерева ростуть прямо-таки, мабуть, одне біля одного, ідеш-ідеш, а вони ростуть, оглянешся туди, оглянешся сюди — самі дерева. Невже таке може бути? — не вірилося мені, бо як же це так, куди не глянеш — дерева! Що вони — будяки в степу? Будяки ростуть, їх і садити не треба, на те вони й будяки, а от дерева... Такого не може бути! Та, мабуть, може, бо ж кажуть, що з голованівського лісу фашисти вивозили дуби аж у Германію... І що воно за дерево дуб, от би хоч раз побачити його і помацати пальцем!.. Та й будинки, мабуть, у Голованівську не те що наші хатки та землянки. От би побачити хоч один високий будинок!..

Звідкілясь ізнадвору мати внесла каністру, поставила її під вікном на лаву, дала мені в руки мішок і сказала: "Тримай".

В хаті запахло гасом. Повна каністра гасу! І з виду каністра наша, не німецька. Видно, цю з гасом каністру мати закопала до війни, наче знала, що тепер цього гасу ніде не знайдеш і понюхати. Село розпалювало жаром, за жаром бігали по людях ми, діти, пантрували його, щоб не згас, бо як погасне — тоді краще тікай з хати і не приходь... Вечорами в хатах ламп не засвічували, бо не було гасу... А тут — ціла каністра!..

Ще в один менший, для мене, мішечок мати поклала вдвоє складеного коржа і здоровенний, як чотири кулаки, печений буряк.

— Збирайтеся й ви,— сказала мати братові і сестрі.— Сьогодні будете ночувати в тітки Варецької.

Заклавши руки за спину, брат і сестра мовчки, спідлоба, дивилися на матір, і з їхніх очей потекли скороспілі сльози.

Прихопивши ковзани і мішечок, я вискочив на подвір'я і побіг у сарай. В сараї за стріхою на горищі у відірванім рукаві з німецької шинелі, в тавоті, з трьома запасними ріжками у мене лежав захований шмайсер. Я витягнув його, поклав у мішечок, а в рукав позапихав ковзани... Все... Тепер можна йти в Голованівськ...

Ми вийшли в степ. Попереду з каністрою у мішку темніла мати, а я із своїм мішечком мовчечки трюхикав ззаду. Темний степ відразу ж дихнув чимось чужим і ворожим, якоюсь темною, причаєною настороженістю. Скіфські могили, не ті, що близько, ті не такі страшні,— а ті далекі-далекі, що чорно горбилися над степом удалині і ніби збігалися одна до одної, щоб поговорити, а поговоривши, розбігалися знову, щоб стати на своє місце і знову дивитися на нас із матір'ю, мовляв, хто ми й куди йдемо? — ті могили були страшніші. Від них мені робилося холодно, і в тіло заходили зашпори.

Я оглянувся — села не було. Був би у селі гас, то світилося бодай би одне вікно, а так село провалилося, наче під чорний лід. Були б ще у ньому собаки, хоч голос який подали — і то було б веселіше,— у селі не стало собак: одних повибивали фашисти, інші порозбігалися, а ті, що лишилися, гавкати уночі боялись...

Місяць ще не зійшов, і нам тихо присвічували зорі. Шляхом ми не пішли — мати не схотіла, бо на шляху ще хтось може перепинити та забрати каністру, та на шляху й грузько, і з нього не витягнеш ноги. Ми йшли степом, і хоча в степу не так мулко, та реп'яхи чіплялися за ноги, за плечі, лізли в очі і в рот, в мене навіть за пазухою і у вухах торохкотіло якесь торішнє бур'янове насіння... Будяки стояли вищі за мене, і їхні сухі

кошлаті голови навпроти зір дивилися відчужено і зверхньо. А один будяк з головою, як у соняшника, видно, будяк-цар, зненацька з'явився із темноти, що я відплигнув убік і схопився за шмайсер. Але нічого — будяк як стояв, так і дивився своїм сухим непорушним видом кудись поперед себе у темінь і когось, не мене, терпляче очікував. Я здогадався, кого стеріг цей нерухомий будяк-цар: він вичікував своїх ворогів.

Видно, будяки воювали вночі. І тепер, коли він виводив у степ своє будякове військо — якраз ми з матір'ю і йшли... Будяк з досади легенько кашлянув. Чи він, чи мати, бо я прошепотів:

— Я тут, мамо, тут...

— Іди і не відставай. Ти хоч що-небудь бачиш?

— Бачу, бачу...

— А я не бачу нічого...

— То зійдемо на шлях і підемо шляхом...

— Скоро місяць зійде,— і мати пошурхала чунями поміж будяками далі...

Я зробив крок і на щось наступив живе! Нога моя з переляку підстрибнула вище голови, мішечок із шмайсером впав у бур'ян, і я,— ні живий ні мертвий,— аж наче зсохся. А воно, те живе, спросоння зойкнуло, і крізь будяки кинулося в ніч: зашаруділо, захекало, аж доки не втихло в глухій низькій темноті під будяками. Ще хрямкнуло сухою бадиліною і сторожко залягло якраз там, де з-за могили сховався місяць...

На кого ж я наступив? Заєць? Не заєць. Він би почув мене ще здалеку. Заєць спить чутко. Вовк? І не вовк. Вовк відкусив би ногу. Птиця? Птиця би полетіла... Тоді хто?.. Я нагнувся за мішечком, полапав,

чи на місці шмайсер. На місці, є, під коржем з буряком лежить... ох, і бурячком і коржиком на олійці пахне...

Ми йшли далі. Мати, видно, нагрілася, бо від неї, як від печі, дихало жаром.

— Мамо, дай вже я понесу, мамо...

Та мати ніби мене не чула і, нахилившись вперед, перекидаючи з плеча на плече мішок, ішла мовчки...

Раптом від шляху чи на самому шляху, блиснув постріл, і, бажаючи в когось милосердя, тонко заскавучав вовк...

Степом наче пересмикнуло: з-під моїх ніг важко злетіли якісь патлаті темні птиці і низько прошуміли за могилу. Навколо все зашелестіло, злякано ожило і з писком, дзявкотінням, лопотінням кинулося врозтіч... Я ніколи й не думав, що в цьому глухому, безгомінному нічному степу може жити стільки всякої всячини!

Мати зупинилася: на шляху щось вовтузилося, хтось когось наче бив, душив, і той, кого душили, душитися не хотів, борюкався, схлипував і голосом того діда, в якого вкрали коня, харчав:

— А ти думав як? Оце тобі на за те, оце тобі на і за те...

Мати звернула в степ і пішла швидше. Я витяг з мішечка автомат і зняв запобіжник. Та не минули ми й сотні будяків, як мати зупинилася знову: тепер ліворуч від нас принишкло говорило щось із могили. Та цього разу, вже моїм голосом, говорило так:

— Не бійтеся...

Мати почекала мене і, озираючись на шлях і на могилу, важко побігла...

Ми бігли довго. В червонястій від місяця будяковій темноті з-під наших ніг вже нічого не спурхувало і не злітало: все живе, на крилах і на ногах, було від нас далеко, лише було чути, як в того, що десь сіло або залягло, здалеку б'ється сполохане серце...

А серце в мене гупало — дай боже!.. Я дивувався своїй мамі: в чунях і валянках, у куфайці, в сірій цупкій з шинелі хустці, з двадцятилітровою каністрою за плечима, вона пробігла одну могилу, на якій сидів місяць, пробігла другу могилу, на якій сидів місяць, минула третю могилу, на якій сидів місяць, і аж біля четвертої, на якій теж сидів місяць, стала. Скинула каністру на степ і зняла хустку: з її чорних кіс і хустки парувал сивий туманчик. Я поставив запобіжник на місце, заховав, щоб не бачила, автомат у мішечок і підійшов до неї.

— Бач, стріляють,— сказала мати.— Не настрілялися...

— Мамо, дай тепер я понесу,— і завдав каністру на плечі.

— На, підмости на плече хустку, буде м'якше...

— Не треба, мамо... Я ж буду плечі міняти... Куди йти, прямо? Мати пішла попереду. На могилах сиділо по червоному, як кров,

місяцю, і ми йшли від них близько, що на кожному можна добре було роздивитися, як брат брата підняв на вила...

Піт пощипував очі, земля стала твердіша, мої дерев'яні черевики били по ній, як по залізу, і чути їх, мабуть, було далеко, аж в самому Голованівську. Будяків не стало, замість них засріблилася шовкова якась трава,— ковила, чи що? — я став зашпорхуватися об камінці, і знизу запахло розмерзлою водою. Де ж ліс, думав я, і ніби в просіяну на

густому ситі кукурудзяну муку, вдивлявся в місячну далину. Я відчув що ноги мої, без мене, пригальмовують — степ опускався вдалину, і тут на очі стали потрапляти гармати. Самі лиш гармати, і більш нічого. І вигляд вони мали такий нещасний, що далі нікуди. Наче їх хто жував. Жував на передніх зубах, а потім перетирав на кутніх. З відірваними, зігнутими в дугу стволами, вони дивилися удалину, де чорними німими купами громадилися танки... Оце дали німцям джосу, подумав я. Так от звідкіля воно гриміло, що аж у нас вдома, у погребі, де ми усі переховувалися, обсипалися стіни!..

Мати взяла у мене каністру і пішла праворуч, обминаючи цю долину.

Нога за ногою, ми знову йшли степом, вже і місяць підбився насеред неба, став меншим і побілів, почав нижчати, котитися до землі, як попереду пас із-під землі, наче із того світу, заспівав одинокий півень. Заспівав і замовк. Мовчав-мовчав, ніхто з коре-шів йому не відповідав, і він подав голос удруге, цього разу дужче й тривожніше, та знову — те саме... Тоді півень задеренчав з усіх своїх останніх одиноких сил, болісно і розпачливо, та десь на середині свого голосу замовк. Видно, зірвався.

— Ось і Голованівськ,— сказала мати і поставила каністру.— Отут і пересидимо до ранку, поки стане світати.

— Мамо, а ліс? Що, лісу немає чи, може, його увесь вивезли фашисти?

— Ліс ми обійшли. Ліс з того боку,— мати показала головою кудись ліворуч від місяця і стала рвати бур'ян...

Я лежав на бур'яні, головою на мішечку, на автоматі, а поруч мостила собі гніздо мати. Я приплющив очі і не знав, сплю чи ні, чи це мені сниться, чи, може, так воно в і насправді: по чистому голубому льоду на ковзанах від мене тікає лисеня, оглядається, сміється і голосом моєї сестри каже:

— І я з тобою пішов у ліс, і я з тобою пішов у Голованівськ...

А під горою, на вишнях, худі і голі, сидять Блоха і Пуп, і жовтими конячими зубами обгризають з гілок вишневий глей. Над ними з воронячими дзьобами, крильми летять і каркають танки. Одна така танка-ворона каркнула так, що я відкрив очі. Відкрив і не міг доторопати: де я?

Над головою, обійняте темно-вишневою млою, тремтіло зорями небо, і з краю землі біло світив скісний місяць.

— Мамо! — перше, що вимовив я.

— Га? — Мати підвела з гнізда голову.— Ти заснув чи ти і не спав?

— І спав і не спав, та наче спав...

— Тоді ще трохи поспи... Скоро будем вставати...

Я придивився: навпроти місяця мати читала якусь книжку. Книжка була затріпана і стара, і мати читала її вже на середині. Я перехилився до матері й спитав:

— Що ти читаєш?

— Як що? Книжку.

— Яку?

— На, подивися.

Я подивився. Подивився — і нічого не розібрав. Книжка була написана по-нашому, а по-нашому я читати не вмів. При німцях у нашому селі

стояли румуни, і школа була румунська. Я ходив до неї рік і вже навчився, слабенько, але навчився читати по-румунському, що наш учитель-піп, батюшка, приказував:

— Уна, доу, уна, доу — мо-лод-ці!

Я поглинав на книжку, написану рідною мовою, і знову ліг... Я знав, що мати моя писати не вміє, а читати — читає. А навчилася вона ось як.

Материн батько, а мій дід Андрій, якого я ніколи не бачив, бо коли я народився, дід вже помер,— оженився на маминій мамі, а моїй бабуні, коли їй було шістнадцять літ. Дідові було п'ятдесят. Від першої померлої жінки в нього вже було четверо хлопців, і всі вони від нової дідової жінки були старші. В моєї бабуні з дідом народилося іще п'ятеро — чотири дочки і син: Фрося, Ганя, Зіна, Настя і Тимоша. Моя мати Зіна народилася першого вересня (коли діти ідуть до школи!) тисяча дев'ятсот четвертого року. В шість років пішла до школи: та не вчитися, а підмітати і мити підлогу. І ось там, у школі, на перервах, тихенько питаючи в учнів, що і до чого, навчилася читати. А писати так і не навчилася, бо на уроки правопису її не пускали.

Вона читала навскоси, по діагоналі: мить — і сторінка прочитана. А після прочитання книжки запитай її, що на якій сторінці написано — розкаже точно. Розкаже і, посміхаючись, ще додасть і від себе... А через рік маму віддали служити до попа. За харчі і за сезонне літнє платтячко вона няньчила у попа дитину. Дім у попа, розповідала мати, стояв посеред села на горбку біля церкви під липами. У дворі було два колодязі — один чистий, з якого пили, а один покинутий, вода у нім чомусь загнилася,— садок, комора і стайня. І ось чому я, казала мати, спротивила попів на все життя і чому ви всі у мене повиростали нехрещені. Одного разу, на паску, коли батюшка вже зробив обхід і прийшов додому обідати, у його двір заїхала підвода, друга й третя... На підводах горою, накриті ряднами, виднілися крашанки і паски. Ті крашанки і паски служки корзинами позносили в комору. А за ворітьми, з вулиці, йшли і йшли старці і каліки, просили в батюшки милостиню.

Батюшка виходив до них, благословляв з-за воріт хрестом і знову благословляв... Минув тиждень. Крашанки в коморі засмерділися, і їх викинули в гнилий колодязь. Паски почерствіли, порозсихалися, і їх з половою замішали свиням. От з тих пір мама як незлюбила попів, так не любить і по сей день... Якось через мамине село з відпустки їхав морський офіцер з жінкою і малою дитиною. Піп і віддав маму їм. Поїхала з ними у Севастополь. Там мамі було добре. І жінка того офіцера, молоденька ще баришня, та й він сам мамі не кривдили. Була і вдягнена, і узута, і нагодована. А робота яка? Виведе дівчинку на вулицю, де шарманщик грає, походить з нею, погуляє та й усе... Усе, та не все,— коли прийшла революція. У Севастополі — переполох. Одним словом, офіцер з жінкою і дитинкою сіли на пароплав і десь виїхали, а мати лишилася на вулиці. Куди йти? Що робити? Підібрали маму шарманщик з жінкою, завели в свій підвал. Пожила в них щось, мабуть, з тиждень, помагала їм по хаті, а треба ж додому! Шарманщик питає: звідки? Мати каже звідки. Шарманщик каже: додому тобі треба йти так і так, на ось тобі хлібину. Пішла. Благополучно перейшла Сиваш, іде далі. Степ і степ. Ні води, ані тої уже хлібини. Що робити? Коли бачить — якесь село. Розпитала, де тут можна найнятися. Люди кажуть: он там і там, у того і в того. Найнялася. Поробила-поробила, підхарчувалася. Іде до другого села. Найнялася там, робить. І так від села до села, а минуло уже два, коли не три, роки. Вийшла на Каховку. Найнялася в Каховці, пороблю, думає, ще трохи тут, а там — через Дніпро і вдома. А час тоді був такий: всі або когось бояться, або ж не бояться зовсім. І всі кругом стріляють. Одного разу стоїть мати під акацією біля господарєвої з білого черепашику у мальвах хати, коли бачить: вулицею верхи на конях їдуть якісь вершники — розтягнулися, не видно їм кінця-краю. Їдуть у два ряди, один за одним, і повитягували шийі. Коли придивилася, то побачила, що вони наче щось читають. У кожного, хто попереду, до спини, до шинелі приколотий акацієвими пазуриками, біліє якийсь папір, і на тому папері великими червоними літерами написано: ТА-ТО. В іншого на спині написано: МА-МА. В третього: ЗЕМ-ЛЯ. В четвертого: РЕ-ВО-ЛЮЦІ-Я. І так без кінця. А біля них, також на коні і з шаблею, крутився ще один такий самий, як і вони, та, видно, вчитель, бо, привстаючи на стременах, раз по раз вигукував:

— Слухайте мене! Читай по складах за мною: ем і а, що буде?

— Ма! — хором відказували кавалеристи.

— А ще раз: ем і а, що буде?

— Ма!..

— А як разом?

— Мама! — на все село видихали здивовані вусаті учні, аж собаки в будах пришкулювали вуха.

Ну, подумала мати, читаки!.. Коли десь посередині їхнього того строю моя дівчина-мати побачила, як на сухому, як і сам, коні сидить чорний, як циган, носатий кавалерист, довше за всіх витягує шию, посмикує настовбурченими вусами, ворушить потрісканими губами і собі з усіма: ма-ма!.. Кашкет збився на вухо, шабля, як палиця, лежить впоперек сидла, під очима чорні ями — ото і був наш тато...

Сіріло. Ми входили в Голованівськ. Та не ми одні. Зі степу і шляху, по двоє, по троє, а то й купками, з невеликими за плечима клумаками, вичовгували мовчазні, закушпелені сірі люди.

Закропив сірий березневий дощик, і я помітив, що трава тут була вища, ніж у нас: у нас вона ще ледь-ледь витикалася, а тут вже можна було попасти й корову, якщо вона є... Та де ж сам Голованівськ? У сірій, наче випраній, миршавій долині, на кривій, без людей, якійсь наче затюканій, вуличці горбилися землянки, і з них, як з нір, де-не-де підбивалися під дощик несміливі сіренькі димки. Замість димарів на землянках стояли старі без днищ відра чи обрізані від снарядів гільзи.

— Мамо, а де ж сам Голованівськ?

— Як де? Оце він і є,— сказала мати.— Ти тут постій, а я піду попитаю, де тут і що міняють?

Мати пішла до крайньої, з собачою будою на даху, землянки, а я лишився на вулиці біля каністри...

То оце він і є, Голованівськ?! А де ж високі будинки з електрикою і радіо, музика де? Де мощені каменем вулиці, базар і магазини?.. Обгорілі печища і землянки, землянки і обгорілі печища... Так і в нас такої радості хоч відбавляй!.. І я, я не те, щоб скис, а мені раптом закортіло повернутися в степ, або... я й сам вже не знав

куди...

А тим часом ті, з нами, зі степу, люди, розбрєдалися, як сновиди, по землянках. Димків побільшало, гавкнула десь собака, вийшла на вулицю якась тітка і стала стріпувати залатану пілку...

Та що тут можна виміняти? Два білих, а третій як сніг,— ось що тут можна виміняти! Вони ж самі старці, старці, старці, ще й дрімучі!.. У них навіть дітей на вулиці не видно!

Я вже змерз, постукував черевиками, нога об ногу, а мати все ходила — від землянки до землянки, від димка до димка...

Я вже відчував: будемо ми нести свою каністру назад додому. І то добре: прийдемо додому та наллємо в лампу гасу, та як засвітимо! Ото буде видно! На все село! Гас у нас чистий, довоєнний, без води! Виріжу з шинелі нового гнота і — хочеш, мамо, читай, читай при лампі, нащо тобі читати при місяці?..

— Микитко!

Мати стояла в тім кінці вулички і махала мені рукою. Микитко. Раз "Микитко", раз мати кличе по-вуличному,— це означає вже щось гарне і приємне...

За каністру ми виміняли півмішка картоплі і на додачу стару до сита обичайку. Однозубий дідок, що обміняв нам, навіть поміг винести мішок на шлях, подзьобав зубом губу і на прощання сказав:

— Як будете ще, то заходьте, не забувайте...

Ми пішли. Цього разу ми йшли шляхом, в спину дув теплий голіванівський вітер, мати легко несла картоплю, я — свій мішечок і обичайку. Шлях протряхав на очах, і йти було радісно.

— Мамо, а тепер ліс буде? Ми ж то тепер ідемо іншою дорогою — шляхом?

— І тут його не буде, синочку,— сказала мати.— Ліс — з того боку, далеко...

Я щось промимрив, очі мої раптом стали чомусь важкі,— та нічого, тепер найголовніше, що ми несемо картоплю, земля підтряхає, не сьогодні-завтра стану й город копати.

Попереду на шляху з'явилась машина. Вона сунула по шляху важко, з надрином, наче її хто ззаду тримав за колеса. Я вже давненько не бачив живих машин і зійшов у кювет, щоб роздивитися. Мордочка у машини була попереду звужена, без фар, кабіна дерев'яна, без скла, зате шофер, з забинтованою головою, був при медалі. Він бібікнув і випустив з-під машини пахучу синю хмарку. Я вибіг на шлях, вбіг у цю синю хмарку і став її нюхати, бо ніщо так добре не пахне, як оця з-під машини хмарка! Втягуючи її на всі ніздрі, я навіть ще трохи пробіг за машиною, щоб нюхати далі, як машиною на вибоїні трусонувало і з неї в кювет скотився кукурудзяний качан.

— Мамо, глянь, качан із машини випав!

— Тепер між картоплею на городі у нас буде рости й кукурудза! — сказала мати, і сказала так, що мені захотілося співати.

Я засував качана в мішечок, коли вітер підхопив мою обичайку і покотив, наче колесо, по шляху. Я — за нею. Я біг за нею, бо мені було цікаво: упаде обичайка на бік чи не впаде? І скільки ще вітер буде котити її прямо? Обичайка підстрибувала на грудках, легка, як пір'їна, перелітала через калюжі, хилилася, але не падала. Вітер керував нею, як хотів: то він її розганяв і вона переганяла мене, то притримував наче на місці, мовби чекаючи, доки я підбіжу. Потім вітер здув її у кювет і ми побігли кюветом. Я весь час оглядався на матір, чи матір баче, що з обичайкою виробляє вітер? Мати йшла, дивилася і посміхалася. Я ще трохи пробіг і вже хотів було обичайку зловити, бо впрів, та й автомат підстрибував у мішечку на спині і бився, як вітер задув сильніше і покотив обичайку, що я від неї добряче відстав... Тепер обичайка не котилася, а летіла! Я роззувся і побіг за нею босяка. Та де там! Обичайку вже ледве було видно!.. Мене охопив відчай: як же так — пропадає обичайка! І сита не буде в нас! Будемо знов позичати сито, бо сито у нас на весь куток... Я лишив мішечок на шляху,— мати підніме,— а сам уже щодуху, з усіх своїх порізаних об кригу ніг кинувся за нею... І що цікаво: на дорозі обичайці траплялися і будяки, і кущі, і перекотиполе, та вона так спритно обминала їх, наче вітер нею водив!.. Я вже ледь назирав її у кюветі, ще трохи — і вона щезне зовсім, і в мене вже не вистачало духу, як вітер ураз повернув і викинув її з кювету на поле під лісосмугу. Обичайка впала на бік.

Я ж тебе тепер заховаю в мішок, будеш знати, як тікати! Тепер будеш лежати в мішку, аж доки я тебе не дістану вдома! — казав я подумки обичайці і вже поволі, не хекаючи, наближався до неї. Та раптом цей безголовий, незрозумілий голованівський вітер рвонув так, що прямо перед моїм носом закрутився, наче вибухнув вихор. Від несподіванки я аж присів!.. Вихор зародився вмить, наче з нічого, з голого місця, і відразу ж з тонким ховрашковим свистом спресував і зіжмачив повітря,

підняв зі шляху грудки і стеблини і, всьорбуючи в себе калюжі, на своїй довгій хитливій нозі почухма-нив кюветом, підмітаючи його, як віником. З кювету вихор зійшов на поле і — полетіли голови з будяків! Вихор відривав їх легко і весело, ніби грався, і їх, і з землі порожні торішні гнізда жайворонків, хапав перекотиполе, навіть десь віднайшов стару зігнилу куфайку, підняв і її, підняв, розкрутив, покрутив і, ніби понюхав, кинув у бур'яни назад, побіг далі. А далі під лісосмугою лежала моя обичайка... Вона ж ніби чекала його, ніби ждала і не могла діждатися, коли вихор підхопить її і понесе під хмари! І справді — вона злетіла, як пелюсточка, як молоденький весняний метелик... а щоб ти була пропала!..

Я задер голову і дивився, як високо угорі, на самому чубчику вихора вона всілася і сиділа, немов корона... Жаль не жаль, та що поробиш, і я пішов вертатися до мішечка і черевиків, назустріч матері.

Мати сиділа на обочині, чистила буряк, перепочивала і дивилася на обичайку.

— Ото світа побачить,— сказала мати.— Може б, ти перекусив, та будемо йти, бо дивись, вже і дня нема... де той день?

— Мамо! — вигукнув я.— Дивись, дивись, вона падає!

Вітер притих, вихор в небі знесилів, погас і розтав так швидко, як і народився, з нього посипалися переколошмачені штурпаки і бадилиння, а за ними, погойдуючи своїм коливливим обводом, на лісосмугу закругляла і моя обичайка.

Не зводячи з неї очей, ніби прив'язавшись до неї очима, я рвонув степом, не розбираючи через що і по чому, до лісосмуги.

Та де ти її в такій лісосмузі будеш шукати? З обох своїх степових боків лісосмуга оточила себе такими тернами, що їх не пробив би й снаряд. А посередині тих тернів ще, мабуть, довоєнним іржавим струччям

перешіптувались акації. Їхнє пазуряччя і їхня кора закам'яніли так, що, напевне, й вовки обминали цю лісосмугу десятою дорогою. Я поблукав-поблукав під нею, позаглядав, жовте моє галіфе набралось реп'яхів, що я вже йшов у ньому, як ведмідь, коли вгорі над тернами, на гілці акації, що вистромила аж у степ, побачив свою обичайку. Вона сумно висіла над моєю головою і ледь погойдувалась. Я підняв одну грудку, другу, кинув, поцілів, та акація тримала обичайку міцно, мов назавжди... Я побіг на шлях.

— Що з тобою, де це ти був? — спитала мати, дивлячись на моє галіфе.— Покинь, ради бога, її шукати!

— Мамо, я — миттю! — і схопив свій мішечок.

У шмайсера голос хоч і противний, та відносно тихий: обичайка разом з гілкою впала мені мало не на голову... Не встиг з дула вийти пороховий димок, як з терновища щось загарчало і з нього просто на мене вивалився якийсь звірище.

Я позадкував, і шмайсер аж залип у моїх руках. Звір люто,— люто? не те слово! — скажено дивився на мене і хрипко гарчав... Якщо вже говорити про реп'яхи — то ось на кому вони були! Перемішані з болотом, листям і стеблами, вони обліпили його волохатою хмарою з ніг до голови, лише на боці, на якому він лежав, було трохи світліше, і там, на крупі, я помітив випаленого чорного фашистського орла, а під орлом так само випалені цифри, не інакше, що це був якийсь порядковий номер... Та невже — кінь?! Якщо кінь, то чом не ірже, а гарчить? І чому він тут, і чий? А орел? А цифри?.. Він стояв на високих гандрабастих ногах, з настовбурченою дротяною гривою і хижо роздивлявся мене якимись дивними очима. Одне око у нього було зелене. Зелене і якесь наче з крильцями. Я придивився пильніше — там, де було колись око, червоніла гнила запалена рана, і на ній сиділа зелена муха. Сиділа і робила своє діло!.. Живіт і шия, подерті вовчими зубами, хоч і загоїлись, та ще буровіли, а ноги... Його ноги були навіть вищі за мене і наче з заліза;

ними він, очевидно, відбивався і убивав вовків... Через те й гарчить, навчився від них, а іржати по-своєму забувся...

Задки-задки, не опускаючи автомата, я став відступати від нього до шляху. Та він своїм зеленим і чорним оком взяв мене ніби в кліщі і рушив за мною. "Тікати? — подумав я.— Як буду тікати, повернусь до нього спиною,— ще дожене та вб'є! Чи, може, дати у небо чергу і відлякати?.. Його злякаєш! Такого не те що злякаєш, а ще більше розізлиш!.. А все через обичайку, будь вона неладна!.." Задкуючи, я вийшов на шлях. Кінь зупинився, пирхнув і далі не пішов. Я заховав автомат.

— Мамо, а йди сюди ближче, подивися — хто це?

— Хто? — запитала мати.— Кінь. Лише на всіх чортів схожий. Де це ти його взяв?

— Та я його ніде не брав. Сам з чагарів, з терену видів! І гарчить, Гарчить, як собака. Мамо, глянь, це часом не отого діда кінь, що в позаминулий рік восени вкрали?

— Може, й того,— сказала мати.— Та хіба по ньому тепер розбереш? До того ж він геть здичавів.

— Того,— сказав я.— Він. Я чомусь бачу, що він. Дід пропав, а кінь знайшовся. Він у фашистів був, німці його забрали. Он, бачиш, їхній орел у нього на крупі і номер? Та він од фашистів утік і тепер живе сам у степу.

— Добре, мабуть, вони йому сала за шкіру залили,— сказала мати.— Дай йому буряка. Лише гляди, щоб він тебе не вкусив. Краще поклади буряка перед ним і нехай собі їсть!

Я дістав з мішечка буряк і обережно підійшов до коня. Він ще раз пирхнув, ніздрі його роздулися і затріпотіли: його, тепер вже вовчий, нюх відчув солодкого печеного буряка відразу.

— Хай собі їсть, а ми — пішли,— сказала мати.

Та я вже так близько стояв перед конем, і його губи так жадібно потяглися до солодкого, що я дав буряка йому з руки. Кінь надкусив, і його губи і язик якось болісно затремтіли... Він їв і не поспішав, мабуть, розтягував задоволення... А коли доїв — облизав мені руку. Другою рукою я взяв за крильце з його колишнього ока муху і роздушив...

Ми йшли далі додому, а Мухач ішов за нами. Назирці, але плівся. Може, думав я, проведе за свої володіння і вернеться? І він ніби так думав, бо походив-походив і зупинився. Ставав, постоявав, оглядався на лісосмугу, на акації і терни, стріпував головою та й знову дибав. І, хитрий, ішов наче попаски, наче пасся, а сам назирав: де ми, чи далеко пішли? Один раз він, лякаючи своїм видом до смерті птиць і зайців, відійшов у степ, здаленів, ніби даючи знати, що покидає нас, та лиш ми спустилися у ярк і він загубив нас із виду, я чув: тремко, протяжно, тривожно гарчав. Гарчав і вже, я бачив, стояв на горбі, прямими вухами.

— А що, мамо, як він буде наш? Діда ж нема? Відведу його у колгосп, і він буде наш. Лиш око в нього гниє. Пропало у нього око — вигризли вовки чи вибили фашисти. Гасом би змочити йому, щоб не заводилися мухи. Та гасу у нас ні краплини...

— Є,— сказала мати.— У нас ще одна каністра в садку закопана...

Мухач ніби почув мамині слова, бо раптом хрипко заіржав. Не загарчав, а заіржав, згадавши, що він ніякий не вовк. І звався віднині — Мухач.

У селі з'явився учитель, і по хатах пішли перекази, що завтра вранці усім, кому треба, треба іти до школи.

На другий день вранці наші матері погнали нас до школи. Погнали, бо ми вже від неї повідвикали, а коли по правді, то ми до неї ніколи і не

звикали. Ну, ходив я рік у румунську. А як? А так: ходив п'яте через десяте. Навчився трохи читати, а писати... письмо до мене не доходило геть. До ручки моя рука зовсім не лежала. Чи то я боявся літер, які треба було виводити, а в мене не вистачало терпіння, чи клякс, за які наш учитель-піп бив лінійкою і тягав за вуха. За мене писала Галя Білостінна. Ми з Галею сиділи за столом поруч, і коли піп відвертався до вікна і про щось думав, а думав він все частіше й частіше, я підсовував Галі свій листок, і вона швиденько списувала із дошки якусь літеру чи слово.

Та що я в школі любив, так це з попом співати. Коли, приміром, наставало Різдво, ми, піп і я, рушали попід хати по селу. В битих німецьких валянках, в рясі, кожусі і румунській кудлатій баранячій шапці, порипуючи по колючім снігу, він підводив мене до чиєї-не-будь хати і тарабанив хрестом у вікно. Нам відчиняли. Ми заходили в хату і без усяких там здрастуйте чи добрий вечір, були у хаті люди чи сама лише господиня, починали:

— З Різдвом Христовим будьте здорові!

— Будьте і ви здорові!..

Нова радість стала, Яка не бувала,—

затягував піп, кивав мені головою і, як зірваний з цепу, я вискакував голосом вгору:

Над вертепом зізда ясна На весь світ засіяла...

Доспівавши, ми якийсь час стояли непорушно. З вогкими, відта-лими очима господиня щось клала в батюшчин мішок, який носив я, і мені тицяла в руку яке-небудь зморщене яблуко чи горішок. Тоді ми рипіли снігами далі... А коли, десь опівночі, поверталися з батюшкою додому і я згинався під його мішком в три погібелі, ми з ним виводили вже для всього села:

Їхали козаки із Дону додому, Підманули Галю, забрали з собою...

Ото була школа! До такої школи я би ходив вдень і вночі!..

— Я вже раз до неї ходив! — бурчав я матері із сіней і дивився на вулицю, на вигін, на ріку і прощався зі своєю волею.

— Так то ж ти ходив не в нашу. Тепер прийшла наша,— казала мати.

— Так у мене і писати нема на чому...

— Як це нема? А де ти той зошит подів, що я тобі з паперового мішка зшила і випрасувала, де він?

— Списався...

— Покажи.

— Списався, і його миші в сараї згризли...

— От бачиш — миші. А тебе миші не згризли. А ти не міг його десь покласти на такому місці, щоб миші не дістали? Будеш писати тепер у себе на лобі, бо в нас тих мішків нема. Був один — і більше нема. Сходи до Варецьких, може, у них є? Як є, то позич листочок, скажеш, що колись віддамо.

— І чого я до них піду? В них нема, бо Пуп у мене сам позичав.

— Тоді сходи до Вітьки.

— І в Вітьки нема. Він ще тоді у себе на руці писав, бо ні на чому було писати.

— Тоді, як хочеш. А до школи йди,— сказала мати.

Я вийшов за сарай, на вигін. З Блошиного подвір'я чувся якийсь гам: Вітьчина мати виганяла Вітьку до школи коцюбою.

— Ти вже й до школи, розтуди твою Гітлера, не хочеш іти, то куди ж ти хочеш?

Блоха заробив коцюбою по хребту, скривився, як середа на п'ятницю, і натягнув на вуха німецьку пілотку. Пуп йшов до школи з тачкою.

Він ледве тягнув її по болоті, зупинявся, коли бухикав, і тягнув знову.

— Ти що, Пупе, в школі на тачці будеш сидіти? — запитав я.

— Ні,— відповідав Пуп.— Як буду іти зі школи, то заодно з глинища привезу додому глини...

Галя вже сиділа у класі за столом, на нашому місці.

— Галю, ти вже тут?

— Тут. А ти де ходиш? Я думала, що і ти тут.

— Та ні — я лише йду. Іду і думаю, чи ти вже тут, чи нема?

— Я вже тут... — Галя дивилася на мене такими ж, як і тоді очима, коли біля їхньої згорілої хати Пуп, Блоха і я помагали їм з матір'ю і сусідами копати і накривати землянку.

— Щось, Галю, я тебе давненько не бачив. Де ти була?

— Як де? Я ввесь час вдома... А нам поросятко з колгоспу дали — будемо годувати.

— Чим ви його будете годувати?

— Поки що нема чим. Та скоро ж лобода піде! А тепер я травичкою його годую. Насічу травички з водою, і воно їсть... Це часом не ти купався з лисеням у річці?

— А що?

— Та нічого... — сказала Галя.— Сідай, чого стоїш? Я сів.

Галя була, як ластівка: в чорному, з якогось чорного сукна, під-жаці і в білій, з білого парашута, кофті. І дзьобик у Галі був: носик маленький, рівенький, очі карі, як дві темно-коричневі квасольки. А чобітки жовті. Не чуні, а з тієї ж самої жовтої, що й чуні, ре-зини, лише поклеєні чобітки.

— У тебе ручка є? — запитала Галя.

— Ручка є, та пера нема. Зламалося. І нема на чому писати.

— А в мене ось і ручка є, і перо. І папір,— Галя поклала на стіл білу з парашута торбинку, дістала з неї ручку і пожовтілий шматок газети.— Лише чорнила нема.

— Чорнило, Галю, я зроблю. З буряка. З бузини воно краще, та де тепер бузина, надворі ж весна — не осінь. Та й з буряка гарне. Ти яке любиш — густе чи не дуже?

— Не дуже. Бо від густого забивається перо.

Блоха і Пуп сиділи взагалі без нічого: у них не було ні ручок, ні пер, ні паперу, ні чорнила. На столі лежали їхні засмальцьовані в дьогті, в смолі, в тавоті, в легроїні руки, які не годне було відмити жодне мило... Блоха гірко дивився в вікно і їжачився: прямо за комір зі стелі йому крапала снігова вода. Пуп, щоб даремно не гаяти часу, куняв.

У клас зайшов довгий, як дишло, учитель. Руки у нього були в кишенях. У сірій спідниці, в ботах і в акуратній куфаєчці з ним зайшла ще якась жінка і зупинилася біля дверей. Ми встали.

— Добрий день,— Сухим степовим голосом сказав учитель.

— Добрий день.

— Сідайте. Ми сіли.

— Ну, як? — запитав учитель. Ми мовчали.

— Ну, то як? — запитав він ще раз і гибнув головою на Пупа. Пуп встав.

— Як? — відповів йому Пуп.— Ніяк.

— І все?

— А що ще?

— Сідай. Пуп сів.

— Ну, як? — гибнув учитель до мене. Я встав.

— Як? — знову, вчетверте, запитав він.

— А що? — запитав я в свою чергу.

— Я запитую — як? Наші фашистів гонять?

— Женуть,— відповів я.

— Молодець! — сказав учитель.— Так фашистам і треба. Писати вмієш?

— Вмію,— промимрив я і глянув на Галю.

— Іди сюди. Я підійшов.

— Візьми ось у мене з планшета блокнота і ручку, сідай і зараз будеш писати... — учитель потерся підборіддям об комірець кітеля і підвищив голос: — Дорогі діти наших бійців, льотчиків і матросів! Я, на жаль, ніякий не вчитель. Мене попросили у районо поїхати до вас у село і записати вас: прізвище, ім'я, по батькові, хто з якого року, пол — мужчиненський чи женський,— сімейне положення і так далі. У мене все там у блокноті записано, як і про що. А по-скільки вчителів у районі не хвата, та й вам учитися в цьому році вже нема коли, бо скоро літо, та й роботи усякої достобіса — я зараз вас усіх перепишу, передам список начальству у районо, а там воно нехай вже само розбирається... У вас тут часом води нема? Щось у мене від хвилювання в горлі горить. Ніколи перед такими, як ви, ще не виступав... Біжи візьми де-небудь води,— сказав він Блосі.— Якщо нема криничної, то можна з бочки і снігової. Лише дивись, щоб була чиста!

Блоха побіг.

— Отже так, пиши! — наказав учитель.

Переді мною лежав його блокнот і ручка-самописка.

Похололою рукою я взяв його чорну і наче роздуту від чорнила ручку. З-за столу, з глибини класу, з нашого місця, на мене дивилася Галя, і в її очах млоївся страх.

— Як твоє прізвище? — показав підборіддям учитель на Галя. Галя встала.

— Білостінна...

— Пиши — Білостінна... Стоп! стоп! — зупинив він себе.— Ти часом не дочка того Білостінного, що в нашому взводі був?

— Не знаю...— як птиця перед польотом, враз напружилася Галя.

— Як звати твого батька?

— Іван...

— Іван? — учитель наморщив лоба.— Ні, не той. Того звали Дмитром. А може, він брат твого батька? У твого батька брат є?

— Немає...

— Тоді не той. Ну, та нічого! Ти, Білостінна, головне, не журись: всі Івани на фронті живучі! Я сам Іван!.. Записав — Білостінна.—Учитель перехилився через моє плече у блокнот.— Що ж ти не пишеш? Пиши.

— Цією вашою ручкою я не вмію... я такою ніколи не писав...— горів я далі.

— От тобі й маєш! Бери тоді свою і пиши своєю. Де твоя ручка?

— Онде там на столі. Та вона без пера...

— У кого ручка з пером? — запитав учитель.

— У мене! — швидко підняла руку Галя.

— Тоді йди і пиши!..

В двері, тримаючи в руках за вушка білу каструлю, просунувся Блоха:

— Кружки ніде нема, не знайшов. Якщо хочете, то пийте з каструлі.
Вода чиста, кринична...

Жінка, що стояла біля дверей, взяла у Блохи каструлю, піднесла вчителеві до рота і стала його напувати. Учитель нахильці пив, і жодна крапля не впала з його губ на підлогу...

Заходили в школу — кульбаби цвіли де-не-де. Вийшли — від кульбаб жовтіло усе шкільне подвір'я, аж Галя зажмурилась.

Вчитель і та, в ботах, жінка сіли на двоколку, вона взяла віжки, і замурзаним коником, завбільшки з горобця, покотили на Забари.

— Ти де поросяті рвеш? — запитав я Галю.

— А тут, за школою, в окопі.

— Іди додому, перевдягнись і приходь на кладовище, там знаєш яка трава? Ого-го! Прийдеш?

— Прийду.

— Не забудеш?

— Не забуду.

— У вас вдома парашута ще трохи є?

— Нащо тобі?

— Візьми ножиці і виріж із нього бинду — отакої довжини і ширини,— показав я Галі руками.— Мені треба.

В хаті було тихо. Мати ще не прийшла з колгоспу, а брат із сестрою десь гралися.

Я зайшов у сарай і сів робити Галі намисто. Нарізав до колоди кабельків, а в мене їх був цілий жмут, і синіх, і червоних, і зелених, і білих, на тонкий мідний довгий дротик нашпив ті обрубочки впереміжку — і вийшло намисто хоч куди!..

На кладовищі глухо пахло землею, і сірі хрести, то там, то там, наче невеликими сім'ями, стояли купками і ніби трималися за руки. Трава на могилах і під могилами гналася, як з води, і над великими, більшими в два рази, як біля школи, кульбабами вже басували якісь наче придуркуваті джмелі.

Галя йшла за хрестами, озиралася і шукала мене очима.

— Галю,— покликав я Галю, і в голові зашуміло, я ще хотів їй щось сказати, та губи мої ніби хто заклеїв вишневим глеєм...

Я підійшов до неї, і вона між кущами сірого повію, з сірим мішечком для трави під рукою, дивилася на мене жалібно і тихо.

— Галю,— сказав я,— ти мене любиш?..

Наїдені на кульбабах між хрестами, гундосили джмелі, синіми першими ріденькими квіточками з могил дивився барвінок, стежкою під ногами чимчикували з роботи і на роботу мурахи.

— Люблю,— сказала Галя.

— Дуже?

— Дуже. Я коли знала, що ти топився, то мало не вмерла...

— І я тебе люблю дуже.

— Поклянись,— сказала Галя.

— Клянусь,— сказав я.— І ти поклянись.

— Клянусь...

— До могили?

— До могили.

— І я клянусь, що любитиму тебе до могили. Ти заміж за мене вийдеш?

— Вийду.

— Закінчиться ось війна, і вийдеш?

— Вийду...

— Давай поцілуємось.

— Давай,— сказала Галя.— Тільки як?

— Як як? Губами. Ти мене, а я тебе.

Галя заплющила очі і завмерла. Я нахилив голову і поцілував Галю в губи.

— Тепер скажи, Галю: якщо я тебе зраджу, то щоб мене бог побив і покарав.

— Якщо я тебе зраджу, то щоб мене бог побив і покарав,— сказала Галя.

— І я, не дай бог, якщо тебе зраджу, то щоб і мене бог побив і покарав.

Я одягнув Галі на шию намисто, і ми, вже як жених і наречена, стали рвати поросяті траву...

В стайні, биндою з Галиного парашута, я перев'язав Мухачу око, і він став схожий на німецького офіцера.

Офіцер, в сумирному колі трьох корів,— вся наша колгоспна череда, — жував у яслах кукурудзяні переїди і докірливо дивився на мене, мовляв, куди ти мене завів і як мені далі жити?

Тут нагодився голова колгоспу, дядько Дузь — він же і голова, і комірник, і при Мухачеві конюх, і сказав:

— А чо ти, Микитко, не в школі?

— А нас розпустили на канікули,— відповів я.

— Зібрали на один день і вже розпустили?

— Переписали, хто як зветься, і сказали: приходьте восени.

— Тоді так: бери коня, лише спутай, бо втече, я бачу, що він з таких, бери корів і жени на вигін, нехай трохи провітрянться. З них, правда, і так нема толку ніякого, та все ж...

Я свиснув Блосі і Пупу, ми спутали Мухача і з коровами вигнали на вигін. Мухач пасся від них окремо і те й робив, що задирав голову та п'ярко вдивлявся в степ...

Ми сіли робити на руках наколки. Голок, щоб наколювати, у нас не було, та в Пупа був товстенький шприц і пляшечка німецьких якихось синіх ліків.

— Наколюй першому мені,— сказав Пуп.

— А що ти хочеш?

— Серце.

— Так я ж тобі вже одне серце наколов!

— То маленьке. Тепер коли більше і з стрілою. А під ним — Михайл і Галя.

— Яка Галя? — зиркнув я на Пупа.

— Тобі не все одно? Галя та й усе.

— Серце, стрілу і Михайла я тобі виколю, а Галю колоти не буду. Нащо тобі Галя? Обійдешся і без Галі.

— Так це ж не тобі,— впирався Пуп.— То тобі Галі не треба, а мені, може, треба!

— А замість Галі на "г" — ти г... не хочеш? — не витримав я.— Не хочеш?

Пуп аж підскочив. Заховав пляшечку і шприца в кишеню і сказав:

— Ти думаєш, якщо в тебе ковзани і шмайсер і... і...— і побіг завертати корів.

Що Пуп хотів сказати мені отим своїм "і... і...", я не знаю, бо в мене, крім ковзанів і шмайсера, до сьогоднішнього дня, справді, не було нічого, та від сьогоднішнього дня в мене вже були не лише ковзани і шмайсер, а й Галя. Галя. Моя наречена...

Блоха ліг на спину і сказав:

— Ти, Лис Микитко, як собі думаєш: скільки одна людина за один раз може випити молока?

— Скільки? А скільки влізе.

— Ні, ти мені скажи,— скільки? Кружку, дві, три, чотири, п'ять?..

— П'ять? Сумніваюсь.

— А я не сумніваюсь,— сказав Блоха. — Якби то на мене, то я випив би відро. Аби лише дали...

— Гей, ви! — кричав від степу Пуп.— Ідіть сюди, щось покажу!

— Що? — звів голову Блоха.

— Ідіть та й побачите! Щось цікаве!

Те, що показав Пуп, справді було цікаве: в ямі, скраю від степу, де був фашистський аеродром, під хрящуватим почорнілим снігом, одна на одній лежали метрові авіабомби. Зверху на них ще валялося кілька розбитих ящиків шмайсерських патронів.

— А що, спробуємо? — розгорявся Пуп.— Нащо вони тут будуть лежати, кому вони потрібні? Ще, може, хто возом буде їхати та впаде? Давай, Вітько, дуй за жаром, а ми тим часом наносимо бур'яну та відженемо корів подалі.

— Ні,— сказав Блосі,— я не побіжу, бо потім мене мати не пустить...

— Тоді побіжу я,— сказав Пуп і побіг.

Ми відігнали корів подалі, наносили повну яму бур'яну, Пуп приніс в гільзі жару, ми його роздмухали, запалили бур'ян і залягли за горбком.

Спочатку з ями йшов димок бадьоренький, підсвічений полум'ям, він клубочився височенько, та згодом наша затія вже ледве курілася і стала наче загасати.

— Біжи глянь, подивися, а якщо треба — роздмухай,— сказав я Пупу.

— Хитрий який! Біжи сам,— сказав мені Пуп.

— Так це ж твій жар, ти його приніс, ось і біжи до нього роздмухай!

— Я не хочу. Нехай побіжить Блоха.

— І я не хочу. Ще як уб'є, що тоді мені моя мати скаже?

— Тоді пішли всі утрюх,— сказав я.— Була не була, не будемо ж ми тут гибіти до самого вечора і дивитися, як воно куриться?.. Воно...

Більше я не сказав нічого. Я побачив, як там, де була яма, земля повільно стала вивищуватися, підніматися круглим горбом, і наші корови і Мухач з ними раптом стали котитися по землі, як перекотиполе...

Вибуху я не чув. Я лише відчув, як мої вуха щось почало впихати всередину, в голову і носом пішла кров...

Село лишилося без останніх шибок. Дві корови зламали ноги, а роги поламали всі три. З Мухача вибуховою хвилею пообдирало всі, які на ньому були реп'яхи, і Мухач став як новенький.

Дядько Дузь сказав матері:

— В усьому винен я: це я його навпроторив вигнати корів провітритися...

Я став готуватися до весілля. В садку під старою грушею я почав копати для нас з Галею землянку і чекав кінця війни, як ніхто не чекав у світі: в день перемоги моя майбутня молода жінка мала стати зі мною під шлюб.

Землянку б я викопав і перекрив ще до літа, та не було коли: то сіяли буряки, то шарували їх, то восени їх копали, а взимку чистили на току кукурудзу, а тут ще й школа, словом, не було коли глянути і вгору...

За цей рік Галя піросла, витягнувся і я, тепер ми з нею ходили парою, і моя сестра, слідкуючи за нами з-за вугла, дрочилася:

Жених і невіста Із одного тіста!..

Я саме докопував город. Бліда і гаряча, хапаючи ротом повітря, в сірому німецькому френчі прошмиготіла тітка Варецька, заторгала на себе двері, ніби забула, що наші двері відчиняються в хату, а не надвір. Та коли докумекала, мати стояла вже на порозі. Тітка Варецька щось їй прошепотіла, і я з городу побачив, як сполотніла з лица моя мати.

Я похолов: батько! Нема вже у мене батька...

Мама, як стала — так і стояла — ні жива ні мертва. Тоді тітка Варецька закричала. Кіт, що на яблуні пантрував горобців, дав з переляку горака, звалився на яблуню знову, притрусив маму і тітку пелюстками, і сам з пелюстками на кігтях чкурнув за сарай в будяки.

Закричав хтось, і на тому від нас кутку, від землянок і, мов по команді, в селі почалась стрілянина. "Не інакше як банда напала якась на село, або й фашисти якісь прибудні", — подумав я, кинув лопату і побіг до сарая, схопив шмайсер і заліг в будяках, щоб було видно вигін. У рясній безтолковій стрілянині в селі відчувався якийсь наче гул, і над селом залопали ракети. На дах затопленої повинню школи виліз новий наш учитель і, розмахуючи рукою, задзвонив шкільним дзвоником, наче скликав після довгої перерви село на урок. З хат і землянок повичовгували навіть жовті діди, яких я ніколи й не бачив. Бігли і плакали жінки. Поміж ними гасали такі ж, як і я, хлопчаки і строчили в небо. А дід Варецький виніс із землянки трофейного патефона, поставив на нього якийсь марш і з тим маршем і патефоном на руках і собі через наше подвір'я побухикав на вигін. "Що таке? — думав я. — Усі щось знають, лише я не знаю нічого!"

Дід побачив мене:

— Жми, синочку, на станцію, тата з победою зустрічай!

Мною наче щось загойдало, і наче у мене на очах стали рости ноги: як був із шмайсером в руках, в галіфе, шапці і сорочці із плащ-палатки,

так і вискочив за село в степ, до райцентру, на станцію, зустрічати батька з війни. Наче на коні галопом, я обще-лестів своїм галіфе в бур'янах зайців, лисиць і вовків, дав кілька черг спеціально для них, щоб і їх, зайців, лисиць і вовків, поздоровити з Перемогою, заховав шмайсер під корч в лісосмузі і — далі. Пробіг Кінецьпіль, Дроздівку, вибіг на залізничну колію і по ній, по шпалах, вбіг у Первомайськ, де в ньому станція Голта. В Голті я перевів дух, став на пероні під дзвоном і став чекати батька. Колія була одна, і по ній, прогинаючи рейки, як по хвилях, з того боку, з Одеси, один за одним проскакували важкі ешелони під брезентом. Тягнули їх низькотрубі, довготілі паровози ФД — Фелікс Дзержинський... І хоч би тобі один став! Пролітали вони кудись дужо, з надсапом, наче Перемоги для них і не було. Лиш їхні колеса говорили мені як на зло: тато, тато, тато...

Так я простояв під тим дзвоном годину чи дні, черговий до вщент розбитому вокзалу вже позиркував на мене давненько,— що воно, мовляв, стоїть? — підійшов і спитав, що я тут роблю. Я відповів цьому з кисляками в очах дідкові, що прийшов зустрічати батька з війни. Збуджений, веселенький дідок, не перестаючи потискувати руки знайомим і незнайомим, сказав мені, що товарняк, той, що у нас стає, вже був і більше сьогодні не буде, а якщо я хочу води, то треба вийти з вокзалу і зразу ж по праву руку є криниця. Цей дідок-кислячок наче знав, що зранку в садку я наївся дикого часнику з мамалигою, а дикий часник з мамалигою воду любить...

Я вийшов з вокзалу і остовпів: людей — море, і всі ці люди наче найрідніші родичі: обнімаються, цілуються, плачуть, і всі якісь наче відмолоділі і наче світяться... Дівчата — в шестимісячних завивках "на пару", з золотими фіксами, в темно-синіх і коричневих жакетах, з високими на ваті плечами, в блискучих, гумових, збоку на гудзичках ботах — танцювали з офіцерами під баян від вокзалу через усю вулицю Шевченка. Пахло одеколоном і смаженими пиріжками на олії. І всі говорили. Говорили, говорили і ніяк не могли наговоритися...

В небі над Первомайськом з'явилося з десяток "яструбків" і, перевалюючись з крила на крило, стали таке витворяти, таке виробляти, що навіть у мене тут, на землі, біля криниці, голова пішла обертом: то "яструбки" наче грали один з одним у піжмурки, то розбивались на пари і злітались один до одного, притулялись животами, наче обнімались, і так стриміли прямо вгору, то з хвоста на ніс, з носа на хвіст,— таким собі кумельгом! кумельгом! — звеселяли самих себе, а один, так той прямо-таки наче сказився: то він крутився на одному місці, як дзиґа, то він каменем падав на Первомайськ, на головну його вулицю Шевченка,— дівчата зажмурювались і, обхопивши голови руками, присідали,— то він наче нападав на своїх товаришів зверху і знизу, словом, такого я ще ніколи не бачив!.. А тут якраз до криниці на тачці якась тітка в куфайці з білими нарукавниками привезла в білому бідоні морозиво. Що біля неї зробилося! І старші, й молодші, і такі, як я, і геть малі, навіть офіцери з баришнями обступили її, як не знаю що. В руках у неї був білий алюмінієвий стаканчик, у цей стаканчик вона ложкою з бідона набирала морозиво, набивала ним стаканчик, а потім знизу таким собі металевим штовхачиком тільки штовх — і порція готова. А ще в тому морозиві іскрився крижинками льодок, і ще від нього ішов якийсь такий запах, куди там твому дікалону чи пиріжкам!

Я стояв за цямринням криниці, те цямриння якраз було мені по очі, і не те щоб облизуватись, а може, й облизувався — ніхто ж не бачив! — а просто дивився... Тут мене і помітив якийсь льотчик із баришнею. У їхніх руках вже було морозиво. Льотчик був худий і цибатий, без кашкета, з розстебненим коміром, з орденами і медалями, з великими молодими губами. Він якось наче ненароком глянув на мене і, розштовхуючи натовп, пішов до продавщиці:

— Хазяюшко...

І ось я біжу по шпалах від Голти додому... Біжу і лижу морозиво то зверху, то знизу, то збоку, стаю, зупиняюся, оглядаюся і знову лижу і не можу ніяк нализатися. "От шкода, що Галі нема!.." І як тільки який назустріч ешелон — відходжу від колії і лижу знову. Машиністи з

помічниками, пролітаючи наді мною, сміялися, а колеса говорили мені: тато.

Було мені тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років ще й два дні.

Сонце сідало. З кар'єру, з броньованих люльок підвісної дороги, наздоганяючи свої шиї, зривалися на ніч дикі качки, і вони, і їхні молоді діти, були вже однакові, і їм усім прийшла пора летіти. На кінчику іржавого коров'яка сидів і дуднів одуд.

Я ще постояв і повернув назад. Ті овечі стежки, якими я йшов сюди, в призахіднім промінні сонця вже пригасли, і не можна було розібрати, хто і коли по них ходив.

Десь треба було заночувати. Я підійшов до крайньої, білої в осінніх мальвах хати, і через мур глянув у подвір'я: під шовковицею, на низькому маленькому ослінчику, в темно-синьому з жовтими квасолевиими стручками турецькому халаті, сиділа срібна жінка і в ситі годувала пшоном пізніх курчат. За нею, під виноградом, за блідо-голубим пластмасовим столиком, в голубій майці сидів господар і з трьома хлопцями, видно, синами, грав у доміно.

— Добрий вечір,— сказав я.— Можна у вас переночувати? Господиня підняла голову, подивилася на мене і перевела погляд на господаря.

Господар кивнув головою і знову втрутився в доміно.

— Добрий вечір. Заходьте,— сказала Галя і відчинила хвіртку.